

Társadalom és természet anyagcseréje. Marx ember és természet viszonyának etikai vonatkozásairól

Marosán Bence Péter

„Társadalom, tudat, történelem

Marxi témák korunk elméleti perspektíváiból”

2018. október 4-5., ELTE BTK, Filozófia Intézet

Bevezetés

A marxi gondolkör megfelelő részeivel, illetve a marxi életmű egészét megfelelő szemekkel kutató filozófusok és teoretikusok számára régóta ismert tény az, hogy Marxnak – szemben a korábban az értelmezők széles körében általánosnak számító elképzeléssel – nem csak hogy ökológiailag releváns gondolatai voltak, hanem igenis volt saját, a kidolgozottság jelentős fokát elérő ökológiája. Számos marxi szöveghely – pályája egészén keresztül – bizonyítja, hogy Marx szerint az ember természetbe ágyazottsága alapvetően járul hozzá az emberi létezés konstitúciójához, illetve az emberi társadalom jövőjéről való gondoskodás megköveteli a természethez való viszony átgondoltabb, társadalmilag egységesültebb, megszervezettebb, és etikai elemeket sem nélkülöző újraszervezését és intézését. Marx és Engels számos megnyilvánulása mutatja azt, hogy szerintük a „kizsákmányolás” és az „elidegenedés” kategóriái nem korlátozhatóak az emberi társadalom működésének leírására, az ember és ember közti viszony feltárására, de bizonyos jelentést hordoznak az emberi világon túl is, nevezetsen: az embernek a természethez való viszonyában. Arról van szó, hogy Marxnál és Engelsnél felsejlenek egy öko-politika, sőt, bizonyos pontokon egy jól körülhatárolható öko-etika egyes elemei is. Az alábbi előadásban ennek közelebbi megmutatására teszünk kísérletet.

Az ökológiai problémakör mindenekelőtt abban a formában jelent meg Marxnál, hogy kifejlett megfogalmazásban megtaláljuk nála azt az elképzelést, hogy *a kapitalista termelési mód jelentős, sőt, alapvető zavarokat okoz ember és természet viszonyában; még hozzá olyan módon, hogy az hosszú távon veszélyezteti a társadalom fejlődését, egyáltalán: annak fennmaradását.* Nem pusztán arról van azonban szó, hogy Marxnál ember és természet viszonyát új alapokra kell helyezni, mivel a kapitalizmusban, a tisztán egyéni önérdeken alapuló, a kizsákmányolás és profitmaximalizálás szempontjait követő viszony az emberiség hosszú távú önfenntartását veszélyezteti, ami még nem mutatna túl egy lényegileg emberközpontú perspektíván. Olyan elemek is jelentkeznek Marx és Engels munkásságában, melyek túlmutatnak egy szigorúan emberközpontú megközelítésen; és ember és természet viszonyában normatív moz-

zanatokat vonnak magukkal. Ember és természet viszonyának újraértelmezése Marxnál és Engelsnél nem pusztán egy racionális, pragmatikus feladat, amit az immár globálisan egységesült, a tőke uralma alól emancipálódott emberiség jólfelfogott önérdéke követel meg, hanem egyszerűs mind normatív feladat is; az *elidegenedésnek* az emberen túli világra, a természeti környezetre kiterjedő formájának felszámolására vonatkozó imperatívusz.

Ebben a kontextusban több szempontot is figyelembe kell venni. Amikor ember és természet viszonyáról beszélünk, akkor közelebbi meghatározásra szorul a természet fogalma. Továbbá: mikor azt a kérdést vetjük fel, hogy mennyiben vannak vagy kellene, hogy legyenek normatív implikációi, mozzanatai az ember természethez való viszonyának, akkor szót kell ejtenünk az *önérték* problémájáról; arról tehát, hogy Marxnál mennyiben beszélhetünk a dolgok önértékéről. Végül, mivel a jelen előadás egy olyan vállalkozás keretei közé illeszkedik, amely a marxi-engelsi gondolkör, valamint a jelenlegi öko-etikai és öko-politikai irányzatok, mindenekelőtt a mélyökológia között teremtsen kapcsolatot, optimális esetben: párbeszédet, ki kell térnünk a legfőbb ökológiai, öko-etikai és –politikai álláspontokra.

Az előadás a következő részekből épül fel: 1) A jelenlegi legfőbb ökoetikai, ökofilozófiai álláspontok, 2) Marx természetfogalma, 3) Az önérték fogalma Marxnál, 4) Ember és természet viszonyának normatív mozzanatai és következményei a marxi-engelsi gondolkörben.

1. A jelenlegi legfőbb ökoetikai és ökofilozófiai álláspontok

A jelenleg létező ökológiai, ökofilozófiai felfogásokat egyfajta dzsungelszerű sokféleség jellemzi,¹ olyannyira, hogy nehéz is lenne egy rövid prezentáció keretei között akár csak a legfontosabbakat is felsorolni.² Így aztán csak néhány különösen jellemző modell legfontosabb vonásának ismertetésére szorítkozunk, hogy azután ennek alapján határozzuk meg a marxi elmélet viszonyát a jelenleg létező ökológiai elméletekhez, illetve ennek bázisán fogalmazzunk meg egy ökológiai orientációjú marxista koncepciót.

Kétszer két végletet jelölhetünk ki, amelyek együttesen meghatároznak egy olyan koordináta-rendszert, amelyben a jelenleg létező ökológiai elméletek túlnyomó többsége elhelyezhető. Az egyik tengelyt az ökocentrikus—antropocentrikus szembenállás határozza meg; az tehát, hogy egy elmélet a természetet vagy az embert helyezi-e a középpontba, és mennyire állítják a megfelelő témát a centrumba. A másik, hogy az adott álláspont individualisztikus (tehát az egyedekből indul-e ki, az individuumokra építkeznek-e) vagy holisztikus, azaz, ami az utóbbit

¹ Andrew Vincent: „Míg az ökoszféra esetén sok ökológus felismerte a diverzitás értékét, attól már nem olyan boldogok, ha az az ökológián belül jelenik meg”. Uő.: „Ökologizmus”. In Scheiring Gábor—Jávör Benedek (szerk.): *Oikosz és polisz*, Budapest: L'Harmattan, 2009: 268.

² Egy szisztematikus áttekintésért ld.: Vincent, 2009: 257-297.

illeti, inkább a nagyobb egészet (egészeket), a nagyobb élőközösséget vagy közösség-társulásokat, ökoszisztémákat vagy környezeti egészeket tartja-e szem előtt.

A négy nagyobb, bizonyos mértékig ideáltipikusnak tekinthető változat (erősen sarkítva persze): 1) ökocentrikus-holista. A nagy egészet helyezi előtérbe. A mélyökológiai klasszikusai ide tartoznak: Arne Naess, Bill Devall, George Sessions.³ Ide sorolható a bizonyos mértékig a mélyökológia előfutárának tekinthető Aldo Leopold is.⁴ 2) Ökocentrikus-individualista: a biocentrikus elméleteket ide szokták sorolni. (Paul Taylor).⁵ Idetartozik az „állatfelszabadítási mozgalom” ideológiája is, azzal a megszorítással, hogy ott mindenekelőtt az érzőképességgel rendelkező állatok (és emberek) egyenlőségéről van szó, és nem általában minden élőlény egyenlőségéről, (tehát ebbe a körbe a növények, egysejtűek, – tehát az idegrendszerrel nem rendelkező életformák – nem tartoznak bele). (Peter Singer).⁶ 3) Antropocentrikus-holista. Kollektivisták, de egyébként emberközpontú elméletek. (Pl. autoriter szocialista vagy kommunista koncepciók, ökológiai vonásokkal kiegészítve. Továbbá: ökofasizmus). 4) Antropocentrikus-individualista. Demokratikus ökoszocialista koncepciók. (David Pepper).⁷

Ebben a koordináta-rendszerben szeretnénk végül elhelyezni egy marxista alapokon végiggondolt, kifejtett ökológiai, ökoszocialista elméletet; illetve ennek megfelelően szeretnénk meghatározni Marx tényleges, saját ökológiai elképzeléseinek viszonyát ezekhez az ökológiai, ökofilozófiai elméletekhez.

2. Marx természetfogalma

Ahogy a Bevezetőben állítottuk: a vonatkozó témával foglalkozó kutatók körében az már régóta általánosan elfogadottnak számít, hogy Marxnak (szemben egyes – egészen a '90-es évekig visszatérő – zöld-inspirációjú kritikáival) igenis voltak ökológiaileg releváns gondolatai; sőt: nem túlzás arról beszélni, hogy kiforrott, szisztematikus ökológiai elmélettel rendelkezett. Paul Burkett és John Bellamy Foster az ökoszocializmus három fázisáról beszélnek (az 1960-as évek

³ Vö. Arne Naess: „A mélyökológiai mozgalom”. In Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság*, Budapest: Osiris, 2000: 117-120. Devall, W. and G. Sessions. 1985. *Deep Ecology: Living As if Nature Mattered*. Salt Lake City: Gibbs M. Smith, Inc.

⁴ Aldo Leopold: „Föld-etika”. In Lányi, 2000: 103-116.

⁵ Paul Taylor: *Respect for Nature: A Theory of Environmental Ethics*. Princeton University Press, 1986. A biocentrikus elméleteket időnként bírálják is vélt vagy valós individualizmusuk miatt. Vö Carlos Silva : "Biocentrism". In "Green Ethics and Philosophy: An A-to-Z Guide". Thousand Oaks, CA: SAGE Publications Inc. 2011: 57.

⁶ Peter Singer: „Minden állat egyenlő”. In Lányi András-Jávorka Benedek (szerk.): *Környezet és etika. Szöveggyűjtemény*. Budapest: L'Harmattan, 2005: 39-56.

⁷ David Pepper: *Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice*, Routledge, 2003.

második felétől kezdve); ahol az első hullámot részben az akkor kibontakozó zöldmozgalmaknak a hagyományos szocializmussal és marxizmussal szembeni kritikája motiválta.⁸ Az első hullámos ökoszocializmus részben magáévá tette a zöldeknek (benne a mélyökológiának) azt a kritikáját, mely szerint Marx egy olyan „prométheuszi” attitűdöt képviselt, amely az ember technikai civilizációjának abszolút felsőbbrendűségét és mindenhatóságát hirdette, és amely a természetet nem tekintette többnek, mint kiaknázzható és kiaknázendó erőforrások gyűjteménye, melynek minden megszorítás és fenntartás nélkül az ember rendelkezésére kell állnia; melynek tehát kizárólag instrumentális értéke van, és bármiféle önértéket nélkülöz.⁹ Azóta Marx környezet- és természetfelfogásával foglalkozó kutatók között viszonylag széleskörű konszenzus alakult ki abban a tekintetben, hogy *ezek a vádak, a Marxot állítólagos „prométheuszi attitűdje” miatt erő kritikák lényegében véve alaptalanok.*

Ebben az összefüggésben többek között azt a kérdést kell feltenni, hogy *mit értett Marx természetben?* 1) Amikor az embernek a természethez való viszonyáról beszélünk, akkor a szó jelentését leszűkíthetjük *a földi, természeti környezetre.* Természetesen nem az egész kozmikus természetről van szó, amelyben a Föld csupán egy parányi bolygó, a felületén némi biomasszával. Marxnál mindenekelőtt erről a földi természetről van szó. 2) A természetről lehet beszélni abban az értelemben is, hogy „valaminek a természete”. Marxnál vannak a dolgoknak többé-kevésbé rögzített sajátosságaik, törvényszerűségeik, és vannak állandó természeti törvények is. Mindezek lehetővé tesznek egy olyan beszédmódot, hogy a dolgok, és köztük az ember természetéről beszéljünk.¹⁰ Marx azonban mindezt *beleágyazza a történetiségbe,* ami különösen az embernél hangsúlyos.¹¹ Marxtól meglehetősen távol áll egy platonikus esszencializmus. 3) *A természetről lehet beszélni az emberrel szembeállítva; éppen, mint nem-emberiről, mint az ember nem-emberi, természeti környezetéről.* Az ember, öntudattal rendelkező, kultúraalkotó lényként bizonyos mértékig kiemelkedik a természetből. Ember és természet ilyen szembeállítása jelenik meg az öntudat képességének marxi hangsúlyozásában, ami a szerző életművét végigkíséri a doktori disszertációját övező kéziratoktól kezdve, a *Gazdasági-filozófiai kéziratokon*

⁸ Paul Burkett & John Bellamy Foster: *Marx and Earth.* Leiden & Boston: Brill, 2016: 1-11. Lásd ehhez még: Antal Attila: „Az antropocén és az ökológiai marxizmus”. In *Korunk* 2018: 49-57.

⁹ Részben ezzel a Marx-interpretációval találkozunk Joel Kovelnél is: *The enemy of nature. The end of capitalism or the end of the world?* Zed Books, 2007.

¹⁰ Pl. Márkus György: *Marxizmus és „antropológia”.* Budapest: Akadémiai kiadó, 1971: 8skk.

¹¹ Vö. Marx—Engels: *A német ideológia.* Budapest: Kossuth kiadó, 1976: 20sk. „Csak egyetlenegy tudományt ismerünk, a történelem tudományát. A történelmet két oldalról lehet szemügyre venni; a természet történetére és az emberek történetére lehet felosztani. Ámde a két oldalt nem szabad elválasztani; ameddig emberek léteznek, a természet története és az emberek története kölcsönösen feltételezik egymást. A természet története, az úgynevezett természettudomány, itt nem érdekel minket; az emberek történetével azonban foglalkoznunk kell, minthogy szinte az egész ideológia vagy e történet elferdített felfogására, vagy a tőle való teljes elvonatkozásra vezetődik vissza. Az ideológia maga csupán egyik oldala e történetnek.”

át, egészen *A tőkéig*. Ezt a különbséget azonban Marx *relativizálja*. Ez a relativizálás ugyancsak végigkíséri a szerző életművét. Ez a relativizálás annak hangsúlyozásában érhető tetten, hogy Marxnál *az emberi öntudat kezdettől fogva megtestesült öntudat, a természet egészébe becsatornázott testi lét*. Ahogy Marx (és Engels) sokat idézett sorai szólnak: „A tudat [Bewusstsein] sohasem lehet más, mint a tudatos lét [bewusstes Sein], az emberek léte pedig az ő tényleges életfolyamatuk”.¹² Az ember Marxnál (és Engelsnél) „a természet része”,¹³ az ember „univerzális természeti lény”.¹⁴ Az ember nem a természet ellenében, hanem annak révén tett szert öntudatra és a kultúraalkotás képességére, és öntudattal bíró, kultúraalkotó lényként is mindig az univerzális (és speciálisan: a földi) természet része marad; egy különös (bár az öntudat jelensége által bizonyos mértékig kitüntetett) szegmens a totális földi ökoszisztémában. Az ember mindig és kizárólag csak a nem-emberi természeti környezettel való folyamatos anyagcserében (Stoffwechsel) létezhet, állhat fenn. 4) Végül megjelenik az – ismét – nem-emberi természeti környezetként felfogott természet úgy is, mint az ember „anorganikus teste”.¹⁵ Ez a megfogalmazás az ember és természet közti anyagcserére, illetve anyagcsereforgalomra utal. A gyakorta visszatérő „anorganikus” vagy „szervetlen” természetre való hivatkozás Marx kritikusaiban a szemében annak egyik jól tetten érhető megnyilvánulása volt, hogy Marx egy mechanikus, anorganikus képet alkotott a természetről, amelyet élesen szembeállított az emberrel, az előbbit pusztán holt, passzív bázisként állította be. Azonban, mint arra Burkett és Foster rámutattak, ez az értelmezés megint csak nem helytálló.¹⁶ Marxnál az „anorganikus természet” egy általános beszédhasználat a szervetlen anyagokat és anyagcsereforgalmat is magában foglaló nem-emberi természetre. Organikus és anorganikus természet között azonban – hangsúlyozzák Burkett és Foster – nem vonható szilárd választóvonal.¹⁷ Ahogy az idézett szerzők gondosan kimutatják Marx sorait elemezve: Marxnál és Engelsnél rugalmas, dialektikus viszonyok, kölcsönhatások léteznek a természet különböző rétegei között; és ebben a rétegelemzésben az „anorganikus természetre” való utalás távolról sem a természetnek pusztán halott, passzív, egynemű masszává való degradálását jelentette nála (náluk), hanem egy általános megnevezés az embertől viszony-

¹² Marx—Engels, 1976: 24.

¹³ Marx: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*, Budapest: Kossuth kiadó, 1962: 49.

¹⁴ Márkus, 1971: 8.

¹⁵ Marx, 1962: 87. „Az ember egyetemessége gyakorlatilag éppen abban az egyetemességben jelenik meg, amely az egész természetet az ember *szervetlen* testévé teszi”.

¹⁶ Burkett—Foster, 2016: 58skk.

¹⁷ I.m. 59.

lag független természetre, ami szerves és szervetlen összetevőket, valamint ezek bonyolult viszonyait egyaránt magában foglalja.¹⁸ A „természet mint az ember szervetlen test” megfogalmazás Marxnál (és Engelsnél) végső soron az embernek a természetbe való beágyazottságát és becsatornázottságát hivatott demonstrálni; ahol a természet egy finoman rétegzett, komplex viszonyokat és reakciókat magában foglaló rendszer.

Marx tehát nem állítja szembe egymással élesen embert (az emberi társadalmat) és a természetet. Mindkettőt történetileg fogja fel; egy univerzális történeti folyamat részeként. Az embert a természetbe beleágyazva vizsgálja, a természet részeként. Az egyes ember, akárcsak az emberi társadalom egésze, folyamatos anyagcserét kell, hogy folytasson a természeti környezettel. A természeti környezet az emberi társadalom kiterjesztett szerves és szervetlen testként szolgál Marxnál; egyfajta kiterjesztett kollektív testiségként.

De ezzel még mindig csupán a leíró, deskriptív dimenziónál tartunk. A normatív, preskriptív kérdésekhez először az értékre vonatkozó kérdés felvetésével jutunk el.

3. Az önérték fogalma Marxnál

Marx és a marxizmus zöld kritikusai azzal is érveltek Marx vélelmezett emberközpontú felfogása ellen, hogy szerintük Marxnál a természetnek nincs önértéke, hanem csupán instrumentális értéke van; a hasznosság értelmében vett értékességgel rendelkezik, az emberi szempontoktól függetlenül nincs értéke.¹⁹ Amikor Burkett és Foster ezeket a kritikai felvetéseket tárgyalják, a következő általános stratégiát követik: Marx, az ő értelmezésük szerint, meghaladott bizonyos olyan megmerevedett kettősségeket, amelyeket a zöld mozgalmak teoretikusai nem tudtak meghaladni, vagy legalábbis nem szolgáltak jó elméleti kerettel a szóban forgó kettősségek meghaladására. Így a szerzőpáros szerint Marx meghaladta az ököcentrikus-antropocentrikus, szerves-szervetlen, valamint önérték-instrumentális érték szembeállításokat is. Burkették magyarázata szerint Marx beépítette az önérték (a természet önértékének fogalmát) a használati érték fogalmába.²⁰ Nézetem szerint azonban az előbb említett kettősségektől nem szabadulhatunk meg olyan „könnyen”, mint azt Burkették gondolták. Ezek az ajtón kidobott kettősségek visszatérnek az ablakon. Sajnos (vagy nem sajnós) a végső elméleti keretek kialakításakor, és az ezen

¹⁸ I.m. 70-83.

¹⁹ I.m. 34-50.

²⁰ I.m. 41. „Marx does not ignore the concept of intrinsic value, or ‘intrinsic virtue’, which he connected to use value, and mentioned in a discussion of the work of the political economist Nicholas Barbon – on the very first page of Capital, Volume I. But he incorporated this, in the context of his critique of political economy, within the category of ‘use value’, which stood for the entire realm of production in general and human needs in general, independent of capitalist production and bourgeois conceptions of utility”

keretekre épülő társadalmi gyakorlat elveinek meghatározásakor dönteni kell arról, hogy az elméleti előnyben részesítés és az ezt követő gyakorlati megvalósítás során az embertől független természeti környezet, valamint a nem-emberi élőlények és az általuk alkotott populációk, élőközösségek igényeit mennyire vesszük figyelembe. Egy magasabb társadalmi szinten az imént felsorolt kettősségek talán maguktól eltűnnek; egyelőre azonban jelen vannak, és nem helyezhetők egyszerűen játékon kívül. Azért, hogy ezeket a problémákat kezelhetővé tegyük, vetnünk kell egy felületes pillantást *Marx értékelméletére*.

Marx, közgazdasági érdeklődésénél fogva, mindenekelőtt a gazdasági életben megjelenő értékfogalmat, és a hozzá kapcsolódó problémákat tartotta szem előtt. Volt nála egyfelől a csereérték, másfelől a használati érték. Elutasítottak azt az elképzelést, mely szerint a munka volna minden érték forrása. Nála az értéknek két forrása is volt: a munka és a természet.²¹ A gazdasági érték vagy a csereérték lényegileg a gazdaságon belül nyert értelmet, míg a használati értéknek szélesebb (a gazdasági világon túlterjedő) értelme volt nála. A gazdaság világán belül értelmezett gazdasági, illetve csereérték, valamint a társadalom szélesebb szférájában értelmezett használati vagy hasznossági érték mellett azonban vannak Marxnál még más értékek is. Marxnál ténylegesen egy rendszeres értékelmélet (axiológia) körvonalait találjuk meg. Így van nála *esztétikai érték*,²² és éppígy értelmezhető a marxi gondolatkörben *az önérték* (Burkettől és Foster-től eltérően: a használati vagy hasznossági értéktől függetlenített, és azt megelőző önérték) fogalma is. Igazából az önérték fogalma az, ami Marxnál alapul szolgál mind a csereértéknek, mind a használati értéknek, és minden más értéknek is.

Marxnál az önérték képzete képezi a bázisát a politikai emancipáció programjának is. Ilyen önérték nála a felszabadult, örömteli, spontán, kreatív és szabad alkotótevékenység. Ez az emberi élet értelme és lényege nála. Olyan gondolat ez, mely szintén végigkíséri munkásságát; és változatlan elemként megtaláljuk a *Gazdasági-filozófiai kéziratokban* és a *Német ideológiában* éppúgy, mint a *Grundrissében* és *A tőkében*. *Az elidegenedéstől mentes, örömteli alkotó aktivitásban* (és a minőségi kultúra élvezete szintén idetartozik)²³ megvalósuló emberi élet a kapita-

²¹ „A munka *nem a forrása* minden gazdagságnak. A *természet* éppannyira forrása a használati értéknek (márpedig ilyenekből áll a dologi gazdagság!), mint a munka, amely maga is csak megnyilvánulása egy természeti erőnek, az emberi munkaerőnek”. Marx: *A gothai program kritikája*. Budapest: Kossuth kiadó, 1969:13.

²² Burkett—Foster, 2016:50-56. Mihail Lifsic: *Marx és az esztétika*. Budapest: Gondolat kiadó, 1966.

²³ Vö.: Terence Hanbury White: *Üdv néked, Arthur, nagy király!* (Budapest: Gondolat kiadó, 1973): „Eljön a nap - mert el kell jönnie -, amikor visszatér Gramaryeba, egy új Kerekasztallal, amelynek nincsenek sarkai, mint ahogy a földgolyónak sincsenek - s az asztal mellé lakomázni leülő nemzeteket nem választják el egymástól határok. S hogy ezt megtehesse, arra a kultúra ad reményt. Csak rá lehetne venni az embereket, hogy olvassanak és írjanak is, ne csak egyenek és szeretkezzenek! Még mindig volna rá remény, hogy talán észre térnek.”

lista rendszer kritikájának, illetve a kapitalizmus meghaladására törekvő politikai mozgalmaknak a végcélja. Ugyanígy *a szenvedésmentes életnek is önértéke* van Marxnál. Az önérték fokozatai fedezhetők fel nála.

Marx nem utasítja el az állatok specifikus igényeit – igaz, nem is helyezi azokat egy szintre az emberek igényeivel. (Nincs szó nála biocentrikus egalitarizmusról, mint pl. Paul Taylornál; vagy minden érzőképesseggel megáldott élőlény olyan radikális egy szintre helyezéséről, mint pl. Peter Singernél). De megtaláljuk nála azt az elképzelést, hogy ezeknek az igényeknek is bizonyos fokú teret kell engedni; az emberi érdekekkel összhangban, azokkal koordináltan, de az emberi érdekek előnyben részesítése mellett. Az állatvédő mozgalmakra tett szarkasztikus megjegyzések²⁴ háttérében nem az áll, hogy Marx elutasította volna az állatokkal való ember-séges bánásmódot, hanem az a felháborodás, hogy az állatokkal sokszor jobban bánnak, mint az emberekkel,²⁵ hogy az emberek még olyan elbánásban sem részesülnek, mint az állatok.²⁶ De az élet különböző formáinak, a különböző élőközösségeknek, tulajdonít bizonyos fokú ön-értéket; azaz relevánsnak és jogosultnak tartja a nem-emberi élettel kapcsolatos normatív tekintetbevételt. Mindenekelőtt természetesen az embert helyezi az előtérbe; ez azonban nem jelenti nála azt, hogy a nem-emberi életnek és környezetnek kizárólag instrumentális értéket tulajdonítana, hogy az utóbbiakat nála kizárólag az emberi hasznosság szempontjai tennék értékessé. Jogosnak tűnik ebből a szempontból Michel Henry értelmezése, aki Marx filozófiáját lényegileg *életfilozófiaként* fogta fel.²⁷ Ez végső soron egy mérsékelt emberközpontú álláspont, mely mindazonáltal nyitottabbá, kompatibilisebbé tehető az ököcentrikusabb, sőt egyenesen a mély-ökológiai elméletekre is.

²⁴ Pl. Marx—Engels: *A kommunista kiáltvány*. Budapest: Kossuth kiadó, 1959: 466. Marx: *A tőke. I. kötet*. Budapest: Szikra kiadó, 1955: 220. „Meglehet, mintapolgár vagy, talán tagja az Állatkínzás Megszüntetéséért Küzdő Egyesületnek, és a tetejében még szent ember hírében is állsz, de annak a dolgnak, amit te velem szemben képviselsz, nem ver szív a kebelében”.

²⁵ Marx: „A hegeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés”. Budapest: Kossuth kiadó, 1957: 385. „Fel kell forgatni mindazokat a viszonyokat, amelyeket legjobban annak a franciának a felkiáltásával jellemezhetünk, aki egy kutyaaadó tervbevételekor így szólt: »Szegény kutyák! Úgy akarnak veletek bánni, mint azemberekkel!«”.

²⁶ Vö. Marx: *A tőke. II. kötet*. Budapest: Kossuth kiadó, 1968: 219. [Igen, ez részben a prekapitalista társadalom kontextusában, de a felvetés a helyzet specifikus méltánytalansága ellen, az világos]. „Miközben a paraszt éhezik, állatai híznak. Meglehetősen sok eső volt, s a fű dúsan nőtt. Az indiai paraszt éhen fog halni kövér ökre mellett. A babona előírásai kegyetleneknek látszanak az egyes emberrel szemben, de fenntartják a társadalmat; az igásállat fenntartása biztosítja a földművelés továbbfolytatását, s ezzel a jövőbeni megélhetés és gazdagság forrásait. Lehet, hogy kegyetlenül és szomorúan hangzik, de így van: Indiában az ember könnyebben pótolható, mint az ökör.’ (,Return, East India. Mad-ras and Orissa Famine”, 4. sz. 44. old.) Hasonlítsuk össze ezzel a ’Manava Dharmasástra’ X. fejezete 6. §-ának tételét: ’Az élet jutalom nélküli feláldozása egy pap vagy egy tehén fenntartása céljából. . . biztosíthatja ezeknek az alacsony származású törzseknek az üdvösségét.’ ”.

²⁷ Michel Henry: *Marx*. Paris: Éditions Gallimard, 2009 [1976].

Az, hogy az önérték fogalma Marxnál nem korlátozódik az emberi individuumra és társadalomra, teszi plauzibilissé egy marxista keretrendszeren belül azt, hogy az emancipáció programját kiterjesszük az emberi társadalom határain túlra; a nem-emberi környezetre és élőlényekre is. Egy olyan kiterjesztésről van szó, amelyre vonatkozólag nagyon is konkrét utalásokkal találkozhatunk magánál Marxnál (és Engelsnél) is.

4. Ember és természet viszonyának normatív mozzanatai és következményei a marxi-engelsi gondolkörben

Az elidegenedés és eldologiasodás felszámolására vonatkozó politikai program, tehát az emancipáció vállalkozása Marxnál – legalább az implicit (de néhol explicite is megjelenő) megfontolások szintjén – nem korlátozódik az emberi társadalomra; amennyiben magának az elidegenedésnek és eldologiasodásnak a jelensége sem szűkül le az emberi társadalom hatáira. A kapitalizmus nem csak ember és ember, ember és munkájának terméke, ember és az alkotás képessége között hoz létre szakadást, elválasztást és elidegenedést, hanem *ember és természet között is*.²⁸ Marx általános elmélete többszörösen is ökológiai meghatározottságú: először is azért, mert az embert mindenütt a természetbe ágyazottan vizsgálja, mint alapvetően természeti lényt, jóllehet, mint *univerzális* természeti lényt; másfelől azért, mert feltételez egyfajta *harmonikus*, vagy valamennyire kiegyensúlyozott kapcsolatot ember és természet között, *legalábbis mint célt*, és azt mondja, hogy az ember tudna olyan módon is élni, hogy ezzel a természetben zajló folyamatokat se borítsa fel katasztrofális módon. Ami a másodikat illeti: közelebbről és pontosabban arról van szó, hogy Marx szerint a kapitalizmus elidegeníti embert a természettől és szembefordítja vele; még pontosabban: *hogy a kapitalizmus zavart, törést visz ember és természet közti anyagcserébe*. Marx szerint amíg kapitalizmus van, addig az emberi társadalom és a természet közti anyagcsere-folyamatokban is folyamatosan zavarok és válságok fognak jelentkezni. A folyamatosan jelentkező ökológiai válságok végérvényes meghaladásának módja Marx szerint a kapitalizmus meghaladása.

²⁸ Marx: „A zsidókérdéshez”. „A természetről a magántulajdon és a pénz uralma alatt szerzett szemlélet a természet valóságos megvetése, gyakorlati lealázása, amely a zsidó vallásban létezik ugyan, de csak a képzeletben létezik. / Ebben az értelemben jelenti ki Thomas Münzer elviselhetetlenek, «hogy minden teremtményt tulajdonná tettek, a víz halait, a levegő madarait, a föld növényeit – a teremtményeknek is szabadddá kell lenniük»”. 1957: 375. Uő.: [Gazdasági-filozófiai kéziratok]: 1962: 41. Uő.: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. rész*. Budapest: Kossuth kiadó, 1972: 368sk. „Nem az élő és tevékeny embereknek és a természettel való anyagcseréjük természeti, szervesen feltételeinek az egysége és ezért a természetnek az emberek által való elsajátítása szorul magyarázatra, illetve eredménye egy történelmi folyamatnak, hanem az emberi létezés e szervesen feltételei és a tevékeny létezés közti elválás, amely elválás teljesen csak bérmunka és tőke viszonyában van tételezve.”

Marx (és speciálisan a kései Marx) ebben a kontextusban kiterjeszti a kizsákmányolás kategóriáját az emberi társadalmon túlra: ember és ember viszonyán túl ember és természet viszonyára. Marx a „Föld kirablásáról”, a „talaj kizsákmányolásáról” beszél; ami itt az erőforrásoknak a megújulási képességein túl igénybevételére vonatkozik. Ugyanígy az állatgazdálkodás összefüggésében is utal a kapitalista termelési módnak a profitmaximalizálás érdekében elkövetett, hosszú távon részben irracionális, normatív szempontból pedig kegyetlennek mondható mechanizmusaira, működési formáira.²⁹ Továbbá: Marx, *A tőkében*, az állatokra, mint pusztai élelem-, nyersanyag- és erőforrásra vonatkozó modern kapitalista megközelítésmódot, szintén az eldologiasítás egy formájának tartja.³⁰

Az erőforrások irracionális (mert a globális emberi társadalom összérdekeivel mit sem törődő) igénybevételének kritikáját még egy mérsékelt antropocentrikus megközelítésmód eredményének tarthatjuk. Magának az – optimális esetben globálisan egységesült – emberiségnek az érdeke követeli meg, hogy az emberiség, a természettel való anyagcseréjét, felszabadítsa a tőke uralma alól, és egy egységesebb, racionálisabb, és hosszútávon fenntartható gazdálkodás alá vegye.³¹ A speciálisan állati szükségletekre való utalás, a nem-emberi élőközösségekkel, élő és élettelen természeti környezettel való viszony harmonizálására vonatkozó kitételek azonban túlmutatnak az antropocentrikus szempontokon.

Noha az ember, öntudattal bíró lényként, az egyetlen a Földön, aki a szó szigorú értelmében véve képes értéket tételezni,³² ennek az értéktételezésnek mégis *objektív* bázisa, motivációs alapja van. Nem teljesen esetleges. Marx kapitalizmus-kritikájának egyik lényeges felismerése éppen az, hogy a kapitalizmus az, ami mindent a hasznosság, és speciálisan az ember számára való hasznosság szemüvegén keresztül mutat meg; ami azonban a világ szemléletének egy meglehetősen egyoldalú és torz módja. Olyan, ami maga is a kapitalizmus szülte általános elidegenedés egyik lényegi alakzataként értelmezhető. A dolgok, a nem-emberi környezet és nem-emberi élőlények tekintetbevételének azonban a hasznosság szempontjain túlmutató módjai is vannak; olyan módok, amelyeket alapvetően az önérték fogalma alapján kell értelmeznünk. A ka-

²⁹ Vö. Burkett—Foster, 2016.

³⁰ Marx, 1955: 363. „Ez a gép által a termékhez hozzátett értékalkatrész abszolúte és relatíve csökken ott, ahol a gép lovakat, egyáltalában munkaállatokat szorít ki, olyan állatokat, amelyeket csak mint mozgatóerőt, nem mint anyagcseregépeket használnak. Mellesleg megjegyezve, Descartes azzal, hogy az állatokat pusztai gépekként határozza meg, a manufaktúra-időszak szemével lát, eltérően a középkortól, amelynek számára az állat az ember segítőtársának számított, akárcsak később von Haller úr számára a „Restoration der Staatswissenschaften” c. munkájában”.

³¹ Vö. *A tőke, III. kötet*. Budapest: Kossuth kiadó, 1974: 772sk.

³² Ezzel nem tagadjuk, hogy az értéktételezés (az előnyben részesítés, hátra sorolás, valaminek az elkerülésére való törekvés módjaiban) előformái az állatvilágban is jelen vannak. Erről pl. Holmes Rolston III: „A környezeti etika időszerű kérdése”. In Lányi-Scheiring (szerk.), 2005: 85-111.

pitalizmus által létrehozott elidegenedés leküzdésével, pontosan az ilyen alternatív tekintetbevételei módok szélesebb alkalmazása és érvényesítése előtt nyílik meg az út. Egyúttal azonban az elidegenedés és eldologiasodás marxi kritikájának ilyen irányú értelmezései a marxi elmélet ökológiai, ökoszocialista irányban történő teoretikus elmélyítése és radikalizálása előtt is könnyebben járható ösvényeket teremtenek.